

Йосип Надольський (Луцьк)

Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України

З-поміж інших технологій здійснення політичного керівництва в радянській державі було детально розроблено й випробувано механізм масових примусових виселень як форму завоювання, утримання й використання державної влади з метою реалізації низки цілей і завдань. Депортаційну політику комуністичний режим розглядав як систему заходів, змістом яких було вислання осіб, визнаних політично і соціально небезпечними, з місць постійного проживання у віддалену місцевість і примусове поселення в новому місці з обмеженням свободи пересування.

Депортаційна політика в західних областях України впроваджувалась сталінським режимом в два етапи: кінець 1939 – червень 1941 рр.; лютий 1944 – початок 1953 рр.

Розгорнуті з вересня 1939 р. процеси уніфікації державного устрою і управління новостворених радянських областей передбачали насамперед ліквідацію структури попереднього державного й адміністративного апарату, усіх політичних інституцій, пов'язаних з Польщею, системи власності, що існували в регіоні до приходу Червоної армії. На практиці реалізація таких завдань означала реформу адміністрації і судочинства, націоналізацію фабрик, банків, торгівельних закладів, конфіскацію земель і маєтків. Такі перетворення супроводжувалися істотними змінами соціальної структури, в першу чергу, усуненням із суспільного життя людей колишніх впливових верств. Зокрема, масові репресії були поширені без урахування політичних поглядів на службовців колишнього

© Й. Е. Надольський, 2007

державного апарату, представників судової влади, прокуратури, поліції, армії, публічних служб (залізниця, пошта) і т.п., власників землі і підприємств як носіїв польських національних і державних традицій, здатних до вияву різноманітних незалежницьких ініціатив. Таке середовище визнавалося радянською владою потенційно небезпечним. Реалізація зазначеної політики вела до зміни становища поляків, які з панівної етнічної групи ставали об'єктом переслідувань і репресій.

Вже 1939 р. новою владою розпочато підготовку першої на західно-українських землях депортаційної операції. Формальною підставою проведення депортації став таємний наказ народного комісара внутрішніх справ № 001223 від 11 жовтня 1939 р., в якому містилася вказівка здійснити облік і виселення елементів контрреволюційних і ворожих категорій осіб. До нього додавалася спеціальна інструкція, яка вказувала на велике політичне значення виселення та визначала механізм проведення акції¹.

Розпочато роботу з формування відповідних правових підстав, якими стали постанови політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, прийняті у відповідь на пропозиції НКВС. Так, 2 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія звернувся до Сталіна з пропозицією виселити до 15 лютого 1940 р. із західних областей України і Білорусії всіх осадників (не уточнюючи категорії «осадники») та членів їхніх сімей². Відповідну постанову ЦК ВКП(б) було прийнято 4 грудня 1939 р., згідно з якою органи НКВС зобов'язувалися виселити військових осадників з їх господарств до 15 лютого 1940 р. у віддалені райони СРСР³. Постановою передбачалися заходи щодо переселення 21 тис. сімей спецпереселенців-осадників (офіційна назва контингенту першої депортації). 5 грудня 1939 р. підписано постанову РНК про виселення осадників із західних областей Білорусії та Української РСР і забезпечення їх роботою через Наркомліс⁴. Народний комісар внутрішніх справ Л. Берія визначив на 5 січня 1940 р. термін перепису сімей осадників, які підлягали вивезенню.

¹ Pawłowski E., *Stobniak-Smogorzewska J. Losy osadników na kresach // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Koszalin, 14 grudnia 1995 / Red. B. Polak. – Koszalin, 1995 (далі – *Zbrodnie NKWD*). – S. 22.

² Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 117.

³ Katyń. Dokumenty zbrodni. – Т. 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny / Red. W. Materski, N. Lebediewa i in. – Warszawa, 1995. – S. 297.

⁴ *Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe, 1920–1945*. – Warszawa, 2003. – S. 289.

Згідно із затвердженими документами, політбюро ЦК КП(б)У 21 грудня 1939 р. розробило план заходів щодо виселення осадників. Документом зобов'язано секретарів Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського і Рівненського обкомів партії «взяти особисту участь у роботі по складанню планів обласних трійок НКВС щодо проведення обліку і виселення осадників, виділити на допомогу кожній оперативній групі в повітах необхідну кількість місцевого активу, про хід роботи по обліку і виселенню осадників систематично інформувати ЦК КП(б)У»⁵. Спеціально створені оперативні штаби отримали директиви з роз'ясненнями: кого необхідно було арештувати, кого вислати на роботи до СРСР, а кого скерувати до місць спеціального вислання у віддалених місцевостях⁶.

На підставі складених заздалегідь і вивірених планів та списків (їхнє формування було завершено до 25 січня 1940 р.⁷) депортації із Західної України підлягали 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах регіону. На кожного виселенця складалася особова справа, яка включала персональну анкету, доповнену документами з архівів Союзу осадників, які потрапили до НКВС⁸.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. заходи примусу стосовно осадників поширювались і на членів лісової охорони. Виселенню підлягали сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги землі, значилися у воеводських списках і користувалися пільгами польської держави⁹.

Операція по депортації осадників із західних областей України розпочалася у ніч з 9 на 10 лютого і закінчилася увечері 11 лютого 1940 р., охопивши насамперед військових і меншою мірою цивільних польських осадників і службовців, невелику кількість українців-лісників. Навчання останніх на спеціальних шестимісячних курсах розглядалося як підготовка диверсантів, шпигунів і терористів на випадок війни з СРСР¹⁰. Влада боялася перетворення лісів на місце антирадянського підпілля.

⁵ *Сергійчук В.* Правда про «золотий вересень» 1939-го. – К., 1999. – С. 67.

⁶ *Ślusarczyk J.* Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945. – Warszawa, 1991. – С. 73.

⁷ *Stobniak-Smogorzewska J.* Op. cit. – S. 289.

⁸ Ibid. – S. 290.

⁹ *Кучерена М.* Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: Зб. наук. статей і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. «Реабілітовані історією», Луцьк, 5–6 грудня 2002 р. – Луцьк, 2003. – С. 21.

¹⁰ *Kalbarczyk S.* Zbrodnie sowieckie na obywatelach polskich w okresie wrzesień 1939 – sierpień 1941: Próba oceny skali zjawiska oraz szacunku strat ludzkich // *Pamięć*

Хоча польські дослідники в числі переселених у північні райони СРСР під час першої хвилі депортацій називають 220 тис. осіб¹¹, проте виявлені в архівних документах узагальнені відомості про результати примусового виселення станом на 13 лютого 1940 р. із західних областей України фіксують депортацію 17 215 сімей, або 89 062 осіб. У цій групі було 28% чоловіків віком понад 16 років, 29% жінок, 8,5% дітей (14–16 років) і 35% дітей до 14 років¹². Серед депортованих осіб поляки становили 81,7%, українці – 8,8%, білоруси – 8,1%, німці – 0,11% та інші – 1,4%¹³.

Друга масова депортація розгорнулася через два місяці після першої. Як вказує польський дослідник Чеслав Партач, ці два місяці були часом переїзду вагонів із західноукраїнських земель до Сибіру і назад¹⁴. Разом із залізничним транспортом у регіон повернулися ті ж самі відділи НКВС, які проводили акцію виселення. Прибуття порожніх вагонів викликало серед поляків зрозуміле почуття страху. Він був небезпідставним. Вже вночі з 12 на 13 квітня 1940 р. відбулося чергове відправлення із західноукраїнських земель контингенту так званих «адміністративно-висланих», до якого увійшли члени сімей усіх поміщених до таборів й в'язниць військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, тюремники, жандарми, розвідники, колишні поміщики, фабриканти і чиновники держaparату, учасники повстанських і «контрреволюційних» організацій, біженці. Серед них були не лише польські, а й українські, єврейські родини, батьки яких зазнали арешту або виявляли лояльність двоєсній польській владі, належали до заможних верств населення.

Механізм проведення чергового виселення мало чим відрізнявся від попередньої депортації. Вночі або на світанку до будинків прибували групи військових і функціонерів НКВС у кількості до п'яти осіб. У більшості випадків – двоє-троє. Групою керував офіцер НКВС. Допомогу їм надавали місцеві міліціонери, озброєні карабінами, або цивільні особи,

i sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej. – Т. XXXIX. – Warszawa, 1996. – С. 23.

¹¹ *Slusarczyk J.* Op. cit. – С. 70–71.

¹² *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – С. 34–36.

¹³ *Kapnyc Z.* Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5: Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. – Варшава, 2001. – С. 143.

¹⁴ *Partacz C.* Losy ludności rodzimej na Kresach Wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD. – С. 74.

представники місцевої радянської влади. Нерідко вони виконували роль перекладачів. Як згадують свідки тих подій, часто жінкам, матерям сімей підступно повідомлялося, що вони поїдуть туди, де на них чекає чоловік, дітям – що вони поїдуть до батька¹⁵. В такий спосіб людям давалася надія щодо долі голови сім'ї, що допомагало уникнути будь-яких спроб опору. Серед депортованих було багато жінок, дітей, осіб похилого віку, тобто членів сімей заарештованих громадян. Крім дружин і дітей заарештованих виселенню підлягали й інші родичі, які вели з сім'єю спільне господарство.

Російський дослідник О. Гур'янов, який вивчав це питання на рівні окремих ешелонів, оцінив загальну кількість депортованих із західно-українських земель у квітні в 61 тис. осіб¹⁶. Серед них до 6 тис. сімей становили «куркулі» (тобто заможні селяни)¹⁷.

В ніч з 28 на 29 червня 1940 р. розпочато операцію з виселення із західних областей України біженців, яка охопила 52 617 осіб. Серед них 11% – складала поляки, 2,3% – українці, 0,24% – білоруси, 0,16% – німці і близько 84,6% – євреї¹⁸.

Контингент депортованих із західних областей України 1940 р. осадників і біженців за національним складом був неоднорідним. Із 177 043 польських спецпоселенців (осадників і біженців) станом на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 осіб, яких переселили до Казахстану, Красноярського краю і Вологодської обл.) близько 97 тис. складала поляки (54,6%), 59 тис. – євреї (33,3%), українці та білоруси – по 9 тис. (5,1–5,3%)¹⁹. Як свідчить статистика, стосовно українців перші хвилі депортації не були надто масовими. В цей час забирали в основному сім'ї членів ОУН, заслужених діячів «Просвіти», «куркулів».

Депортації з території анексованих польських земель тривали аж до нападу Гітлера на СРСР. Проте перерва між масовими виселеннями

¹⁵ Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Ibid. – S. 95.

¹⁶ Гур'янов А. Э. Указ. соч. – С. 115.

¹⁷ Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 248.

¹⁸ Карнус З. Зазн. праця. – С. 144.

¹⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник / Упор. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – Ч. 2. – К., 1997 (далі – Національні процеси в Україні). – С. 283.

тривала майже рік. Ймовірно, це пояснюється тим, що три депортації разом із арештами та іншими репресіями майже повністю ослабили польський елемент на західноукраїнських землях. Разом з тим, слід погодитися з польським дослідником А. Ярачем, який вказує й на іншу причину такої перерви у проведенні депортаційних акцій. Влітку 1940 р. Радянський Союз приєднав Литву, Латвію, Естонію, Бессарабію і Буковину. Тому зусилля НКВС цілковито були спрямовані на запровадження на цих територіях «нового суспільного ладу»²⁰. Разом з тим, на думку польської дослідниці Є. Ковальської, зміни міжнародної ситуації (капітуляція Франції, військові дії Німеччини проти Великобританії, проблема пошуку порозуміння з польським лондонським урядом) змусили Сталіна внести певні корективи у впроваджувану на західноукраїнських землях політику. Її пом'якшення з літа 1940 р. виявилось у послабленні роботи репресивного апарату, першому зверненні радянського керівництва до проблеми становища раніше виселених спецпоселенців²¹. Тому майже річна перерва у виселенських акціях із Західної України також могла значною мірою зумовлюватися вище названими причинами.

У травні–червні 1941 р. за наказом НКВС почалося виселення зсильно-поселенців і членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії²². 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і головою Раднаркому Сталіним була підписана спільна постанова РНК і ЦК ВКП(б) № 1299–52бсс «Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії», в якій йшлося про проведення акції очищення прикордонних територій, приєднаних до Радянського Союзу в 1939–1940 рр.²³ Документом передбачався арешт і 20-річне виселення на поселення у віддалені райони СРСР членів сімей «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій» (та доручення у подальшому обговорити питання про подібну операцію й у Західній Білорусії)²⁴.

²⁰ Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941) // *Rocznik Koszaliński*. – № 24. – Koszalin, 1994. – S. 61.

²¹ Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. – Warszawa, 1998. – S. 56.

²² Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 10. – С. 35.

²³ 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД–МВД СССР) / Сост. Н. Ф. Бугай // *История СССР*. – 1992. – № 1. – С. 107.

²⁴ Гурьянов А. Э. Указ. соч. – С. 78.

На виконання вищеназваної постанови Л. Берією було видано директиву «Про виселення соціально чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії», в якій визначалися категорії осіб, які підлягали депортації²⁵.

Основна відмінність депортації 1941 р. від операцій 1940 р. полягала в диференціації правового статусу різних категорій виселенців, на яких поширювалися неоднакові види репресій. У кожній із виселенських акцій 1940 р. цей статус в абсолютній більшості був однорідним: спецпереселенців-осадників і спецпереселенців-біженців (перша і третя операції) із західних областей України розміщували в ізольованих спецпоселеннях НКВС, а адміністративно-висланих (друга операція) розселяли під нагляд НКВС у казахстанських колгоспах, радгоспах і робітничих селищах. 1941 р. категорії осіб, яких виселяли, були чисельніші і різноманітніші. Разом з тим, варто зазначити, що більшість категорій населення, зазначених у директиві наркома, вже було виселено з території Західної України під час проведення перших трьох масових депортаційних операцій. У регіоні директива стосувалася, в першу чергу, українських родин, члени яких були арештовані, засуджені або розшукувались радянськими репресивними органами, що було пов'язано з активізацією в 1940 р. діяльності українського підпілля, фактами збройних виступів, які призвели до арештів у середовищі свідомих українських націоналістичних сил.

Із Західної України виселення «контрреволюціонерів та націоналістів» припало на 22 травня. Четверта депортація вглиб Радянського Союзу охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих. Зі всіх акцій масових виселень із західноукраїнських земель четверта депортація стала найбільш драматичною, особливо її останні два дні. З початком Великої Вітчизняної війни транспорт із депортованими людьми зазнав неодноразових повітряних ударів німецької авіації.

По завершенні депортаційної операції на території Західної України В. Меркулов разом з даними про відправлення ешелонів з 11 329 особами (3073 родини з визначених для виселення 3110 родин, тобто 11 476 осіб) повідомляв про значну кількість зброї, конфіскованої під час проведення виселення, непоодинокі випадки збройного опору і втрати з обох сторін, а також про добровільні звернення до влади осіб задля «спокутування своєї вини» взамін на звільнення їх родин, які вже пере-

²⁵ Національні процеси в Україні. – С. 302–303.

бували в підготовлених до дороги вглиб СРСР вагонах²⁶. Ця інформація підтверджує той факт, що четверта депортаційна акція на західноукраїнських землях значною мірою спрямовувалася проти національно свідомого українства. У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях спецпоселенців (осадників та біженців) нараховувалося вже 13 448 українців²⁷.

Внаслідок депортаційних акцій 1940 р. із західних областей України вглиб СРСР було виселено близько 272 600 – 292 500 осіб, загалом у 1940–1941 рр. 311 000 – 329 000 осіб. Серед депортованих переважали поляки – близько 200 тис. (60%), наступними за чисельністю були євреї – понад 70 тис., українці – 25 тис., білоруси – 20 тис., а також декілька тисяч німців, литовців, росіян і чехів. На підставі наведених статистичних матеріалів можна стверджувати, що із Західної України у 1939–1941 рр. було депортовано близько 4,5% проживаючих там поляків, невеликий відсоток місцевих євреїв (не враховуючи біженців), близько 0,5% українців²⁸.

Сталінська депортаційна політика з новою силою розгорнулася на теренах західних областей України одразу після їх звільнення від німецьких окупантів. Головним об'єктом повоєнних виселень стали учасники українського національного підпілля, члени їх сімей та всі ті мешканці регіону, котрі надавали їм будь-яку допомогу і підтримку.

З 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією директиви НКВС СРСР № 122 «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках»²⁹, депортації набули чіткого регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих у документі категорій населення, майно яких відповідно до наказу НКВС СРСР № 601 552 від 10 грудня 1940 р. підлягало повній конфіскації³⁰.

²⁶ Органи Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. / Ред. С. В. Степашин и др. – Т. 1. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 154–155.

²⁷ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 46.

²⁸ Карпус З. Зазн. праця. – С. 146.

²⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади. – Т. 2: 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – С. 303.

³⁰ Бугай Н. Ф. Л. Берія – Й. Сталіну: Согласно Вашему указанию... – М., 1995 (далі – Бугай Н. Ф. Л. Берія – Й. Сталіну). – С. 206.

Контингент осіб, котрі виселялися, з розширенням військово-чекістських операцій зростав. Місцеве керівництво не лише виконувало накази згори, а й неодноразово зверталося у вищі інстанції з проханнями про використання жорстких заходів щодо учасників національного підпілля. Так, інформуючи першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про боротьбу проти українських націоналістів (6 червня 1944 р.), секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма пропонував «для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами у більш широких розмірах дозволити виселення сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш вражені бандитизмом, які розташовані безпосередньо біля лісових масивів, повністю виселити»³¹.

Наймасовішу депортацію українців із західних областей УРСР у повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р. відповідно до постанови Ради міністрів СРСР № 3214–1050с від 10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців» та розробленими для її виконання «Планом заходів МВС СРСР по перевезенню спецпереселенців із західних областей УРСР» та «Планом оперативних заходів по виконанню розпоряджень МВС СРСР № 38/3–7983 про відправлення 50 ешелонів спецконтингенту із західних областей України». Посилення репресивних заходів влада пояснювала «активізацією ворожої діяльності українсько-німецьких націоналістів при проведенні обмежень куркульства і виконанням хлібозаготівель»³².

На середину листопада 1947 р., за даними заступника начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР Узлікова, із Західної України прибуло 48 ешелонів оунівців із сім'ями (переселяли як повні сім'ї, так і окремих членів сімей): в Кемеровську область 10 316 сімей (30 288 осіб), до Челябінської відповідно – 2433 (7183), Карагандинської – 3055 (8182), Омської – 5264 (15 202), у Красноярський край – 659 (1191), Молотовської – 8261 особа, Іркутської й Читинської – 409 осіб, загалом – 25 875 сімей (74 898 осіб). Загальна кількість оунівців із західних областей України становила на середину грудня 1947 р. 76 190 осіб³³.

З метою швидшого розгортання на західноукраїнських землях процесів колективізації сільського господарства депортаційна політика, як технологія влади, в 1948–1952 рр. була поширена радянською владою на

³¹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь, 1939–1955. – К., 2005. – С. 471.

³² *Сергійчук В. І.* Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали. – К., 1998. – С. 595.

³³ *Бугай Н. Ф. Л.* Берія – Й. Сталіну. – С. 237.

сім'ї заможних селян, так званих «куркулів», та осіб, які не виконували трудові завдання в сільському господарстві. Виселення названого контингенту із західних областей Української РСР проводилося на підставі постанов Ради міністрів СРСР від 6 жовтня 1948 р., 27 січня та 18 вересня 1951 р.

До числа депортованих із досліджуваного регіону на основі постанов Ради міністрів СРСР від 13 лютого та 13 березня 1951 р. потрапили відповідно вояки Армії крайової, що орієнтувалися на лондонський еміграційний уряд, та єговісти. Злочинну практику проведення насильницької депортаційної політики було припинено тільки після смерті Й. Сталіна.

Впродовж 1944–1952 рр. до глибинних районів Радянського Союзу із західних областей України було виселено понад 65 тис. сімей загальною чисельністю понад 203 тис. осіб³⁴. Найбільших втрат внаслідок повоєнних депортацій зазнало західноукраїнське селянство.

На відміну від депортаційної політики 1940–1941 рр., повоєнні виселення із досліджуваного регіону носили передовсім антинаціоналістичне, антиукраїнське спрямування і проводилися з метою ліквідації соціальної бази ОУН–УПА та інших опозиційних сил.

Особливості депортаційної політики тоталітарного режиму в регіональному, територіально-адміністративному плані щодо західноукраїнських областей зумовлювалися їхнім статусом новоприєднаних територій (1939–1941), а в повоєнний період – території з активно діючим націоналістичним підпіллям, відмінностями соціально-класової та етнонаціональної структури.

Масові виселення «ворогів радянського ладу» вплинули на етнодемографічну ситуацію в регіоні, призвівши до скорочення чисельності в 1939–1941 рр. насамперед польського і українського населення, а в 1944–1952 рр. – українського. Наслідком масових насильницьких виселень цивільного населення стали не лише кількісні, а й якісні втрати, оскільки західноукраїнські землі були позбавлені найбільш патріотичного і здатного до самостійних дій та продуктивної праці людського елементу.

³⁴ *Известия*. – 1990. – 10 февр.